

УДК 82.1(477)"19"

Шумейко О. А.

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ ВИДОЗМНИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ II ПОЛ. XX СТ.

Статтю присвячено дослідженню індивідуально-авторських видозмін фразеологізмів та схарактеризовано мовні механізми творення комічного в українській поезії другої половини XX століття, пов'язані з індивідуально-авторською трансформацією фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологія, комічне, гумор, трансформація, мовні трансформи, інваріанти.

Статья посвящена исследованию индивидуально-авторских видоизменений фразеологизмов и охарактеризованы языковые механизмы создания комического в украинской поэзии второй половины XX века, связанные с индивидуально-авторской трансформацией фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеология, комическое, юмор, трансформация, языковые трансформы, инварианты.

The article is devoted to the investigation of individual author's variations phraseology and characterize of linguistic mechanisms comic creation of Ukrainian poetry of the second half of the twentieth century, associated with the transformation of the individual author's idioms.

Key words: phraseology, comic, humor, transformation, language transforms, invariants.

У сучасному вітчизняному мовознавстві помітне місце посідають праці, присвячені аналізу мовних засобів творення комічного. Фразеологізми постійно перебувають у полі зору українських дослідників. В основному науковці здійснюють аналіз мови прозових творів. При цьому поза їх увагою залишається українська поезія.

Мета статті – виявити та проаналізувати індивідуально-авторські видозміни фразеологізмів як одного із засобів творення комічного в українській поезії II пол. XX ст.

На сьогодні між дослідниками фразеологізмів немає одностайності щодо визначення меж фразеологічних одиниць. Якщо науковці керуються такими основними ознаками, як відтворюваність у мовному потоці та цілісність значення, до фразеології відносять ідіоми, прислів'я, приказки, афористичні вислови, мовні штампи і кліше (див. О. Бойко [3], В. Калашник [6; 7], Л. Скрипник [16], І. Чернишова [20]). Такий погляд на сутність фразеологізмів видається цілком слушним і науково вмотивованим.

Під час добору фактичного матеріалу було дотримано широкого розуміння предмета фразеології, що дозволило, своєю чергою, залучити до аналізу всі сталі сполуки, що є носіями комічного.

У лінгвістиці виокремлюють інваріанти й мовні трансформи стійких словесних сполук. Інваріант – об'єктивне дане, що існує тільки в мові як узус. Варіації є узуальні й okazionalні, пов'язані з новаторством та індивідуальним мовленням, утім і художнім. Трансформи стійких словесних комплексів – це різні перетворення, зміни, що охоплюють не тільки їх форму, а й зміст [3, с. 9].

В. Білоноженко, І. Гнатюк, акцентуючи увагу на відмінності трансформацій і варіацій, зазначають, що трансформація фразеологічних одиниць – це явище okazionalне, що завжди має виразне стилістичне забарвлення, тоді як варіантність фразеологічних одиниць характеризується узуальними властивостями, мету варіантних фразеологічних утворень здебільшого визначити складно [2, с. 107].

У художньому дискурсі стійкі мовні комплекси, утім і фразеологічні одиниці, можуть зазнавати різноманітних структурно-семантичних трансформацій, зумовлених певними стилістичними настановами. Авторські перетворення фразеологізмів уможливаються їхньою нарізнооформленістю і специфікою фразеологічної семантики, що певною мірою є відмінною від лексичного значення. Під час аналізу фразеології як засобу комічного важливим є врахування того, що в одних фразеологізмах гумористичний елемент міститься в самому їх значенні, а в інших виникає як результат різноманітних структурних і семантичних трансформацій аналізованих одиниць чи вміщення їх у специфічні контексти. Автори звертаються до видозмін фразеологізмів для реалізації певних стилістичних настанов. Різного роду трансформації дають змогу поновити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Нова форма сполуки сприяє зростанню експресії.

Трансформовані фразеологічні одиниці в поетичних творах аналізованого періоду автори використовують із різною метою, зокрема для того, щоб увиразнити, посилити гумористичне значення фразеологічних одиниць або ж на основі наявного мовного вислову витворити модифікований образ із гумористичним значенням.

Ф. Белозьорова під трансформацією фразеологізмів розуміє будь-яку оказіональну, імпровізаційну зміну інваріанта фразеологічної одиниці з експресивно-стилістичною метою [1, с. 12].

У мовознавстві використовують різні терміни на позначення прийомів перетворення фразеологічних одиниць: видозміна, модифікація, трансформація, деформація, авторські перетворення, оказіональні перетворення, контекстуальна транспозиція, актуалізація та ін.

Існують різні класифікації авторських перетворень фразеологічних одиниць [18; 3; 2], найбільш послідовною з-поміж яких є класифікація В. Білоноженко, І. Гнатюк. Під трансформаціями вони розуміють цілеспрямовані зміни, що стосуються як семантики, так і структури [2, с. 10]. Відповідно до характеру змін науковці розрізняють семантичні та структурно-семантичні трансформації. Термін “структурно-семантичні трансформації” з часом став загальноживаним, оскільки структурні перетворення (трансформації) сталих сполук спричиняють і певні зміни їх значення.

Семантичні трансформації фразеологічних одиниць передусім пов’язують з явищем подвійної актуалізації, що полягає в обігруванні прямого лексичного значення окремих компонентів фразеологізму або семантичної двоплановості фразеологічного звороту загалом.

У науковій літературі цей стилістичний прийом розглядають серед явищ міжрівневої омонімії, яка, крім актуалізації семантичної двоплановості сталих сполук, містить співіснування стійкого словесного комплексу і вільного словосполучення омонімічного змісту, а також різні види десемантизації, тобто повернення сталим сполукам необразного, прямого значення [3, с. 16].

В. Білоноженко, І. Гнатюк розширюють поняття “семантичні трансформації” і виокремлюють два його підтипи: 1) власне семантичні трансформації; 2) подвійна актуалізація. Семантичні трансформації в їх розумінні – “це зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, унаслідок чого узусальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів фразеологічних одиниць, чи словосполучення в цілому” [2, с. 84].

У мові досліджуваної поезії для створення комічного ефекту з-поміж стилістичних прийомів семантичної трансформації автори використовують здебільшого подвійну актуалізацію. Цей прийом, як підкреслює А. В. Кунін, ґрунтується на подвійному сприйнятті: 1) обігруванні значення фразеологічної одиниці і буквального значення її змінного прототипу; 2) обігруванні значення фразеологічної одиниці і буквального одного, двох чи трьох її компонентів [12, с. 13]. “Подвійна актуалізація настільки дієвий стилістичний прийом, що він рідко взаємодіє з іншими стилістичними прийомами” [12, с. 17].

Подвійну актуалізацію фразеологічних одиниць поети використовують як виразний засіб творення комічного.

По-перше, в аналізованих текстах має місце зіставлення фразеологізму і протилежного за семантикою вільного словосполучення. Наприклад: *Король умер. І, звісно, хто при ньому / був на коні – поси-нались з коня* [9, с. 125].

По-друге, спостерігаємо оживлення прямого значення компонентів сталої сполуки через їхню конкретизацію: *За красне слово – красну плату / чи збіжжям чи грішми давай* [17, с. 88]. Названі способи розрахунку (*збіжжям чи грішми*) не тільки відновлюють пряме значення цієї сполуки, а й уносять іронічний ефект.

Створена Л. Костенко гіпербола, що вказує на своерідний вимір, який стосується фразеологізму *розвести руками*, теж спрямована на передання іронії: *Лишилось тільки розвести руками / на всі степи аж по Великий Луг. / Якщо вони були кочівниками, – / навіщо ж їм потрібен був той плуг?* [9, с. 68].

По-третє, оживлення внутрішньої форми фразеологічного звороту досягається уведенням до поетичного контексту двох сталих сполук, асоціативні зв’язки яких і зумовлюють актуалізацію прямого значення фразеологічних компонентів: *Ці очі, як прогнилі чиряки, / Ці паці, заматюшені по вуха!.. / А носом крутить так чи навпаки – / Одне й те значить: все по вітру нюха* [15, с. 24].

По-четверте, подвійна актуалізація виникає в результаті поширення компонентного складу стійкого порівняння, як-от: *До короля він трохи не доріс. / Сказали б греки: схожий на сатира. / Лице вузьке, дрібненьке. Зате ніс – як за сім гривень дядькова сокира* [10, с. 77] (пор. *ніс як за сім гривень сокира* – про носату людину [21, с. 101]). Доданий атрибутивний поширювач *дядькова* (сокира) посилює іронічне значення фразеологізму.

По-п’яте, актуалізація значення вільного словосполучення та відповідного сталого вислову досягається шляхом синтагматичного розгортання контексту, наприклад: *Вночі ворота Лаври не гостинні, / даремно тут і возвишати глас. / Глас вопіючого в пустині, / напевно, був чутніший, як у нас* [10, с. 104]; *Нестерпні в імлі імена, доки мліє ріка. / (Ну де ж це ви, блазні?!) / Ще крок, ще молитва, ще сміх! – доки шило з мішка вилазить, / бо ніч горобина коротка – це сплеск моїх плес (у сутінку скраю), / чи слово, замаране навіть росою з небес? Не знаю...* [4, с. 280]. “Оживлюють” пряме значення сталої сполуки *глас вопіючого в пустелі* [19, с. 187] вставне слово *напевно* та предикат *був чутніший*, які є маркерами її іронічної семантики. У поезії В. Герасим’юка відновлення буквального значення фразеологічної одиниці досягається, з одного боку, співвіднесенням підрядних частин *доки мліє ріка* та *доки*

шило з мішка вилазить, а з іншого – субституцією дієслівного компонента означеного фразеологізму (пор. *не сховаєш – вилазить*).

Л. Костенко створює іронічний словесний образ, використовуючи прийом міжрівневої омонімії: *Бо хоч би як хто п'явся на котурни – / всі народились кожен хто під чим, / лиші геній народився під Сатурном!* [10, с. 141]. У фразеологізмі *народитися під щасливою зіркою (зорею)* [19, с. 533] авторка замінює останній компонент конкретною назвою *Сатурн*. Експресія виникає внаслідок своєрідного протиставлення словообразів зі зниженим (*хто під чим*) і високим (*під Сатурном*) стилістичним забарвленням.

Т. Мельничук створює експресивно насичений сатиричний образ нашого сьогодення: *ми тчемо, фарбуємо / працюєм / ідемо слідом за серцем / і застрягаємо у сходах / в тротуарах / в жалобі й килимах* [13, с. 73]. Автор удається до трансформації фразеологізму *за велінням серця* [19, с. 72] шляхом заміни компонента. У наведеному контексті ця стійка сполука виявляє семантичну двоплановість, зберігаючи пряме й переносне значення.

По-шосте, подвійна актуалізація досягається шляхом своєрідного обігрування одного чи двох компонентів сталих сполук. Так, один із компонентів приказки *що було, те загуло* обігрує Неда Неждана в поемі "Дім який збудував хтось", що має посвяту "моєму будинку, котрий на Великій Житомирській, 8а": *Ти і сам інструмент незвичайно-музичний / із сотнею отворів / клавішів-сходів / струн дротяних / І все що було у тобі загуло / У трубах органно-нічних / органічно-нічних льохах / Ах! Яка мелодія! Тобі виймає душу то назад тицьне* [14, с. 75]. Поетеса з іронією зображує старий будинок, у якому колись вирувало життя і який тепер стоїть пустою. Відчутним є сум за минулими днями, проведеними в ньому. У цьому ж контексті подвійної актуалізації зазнає фразема *виймати душу (серце)* ("викликати у кого-небудь сильні емоції, хвилювання; зворушувати, розчулювати кого-небудь") [19, с. 89]. Унаслідок її поєднання з дієсловом *тицьнути*, ужитим у метафоричному значенні, акцентовано увагу на ситуації, переданій сталою сполукою.

Обігрування обох компонентів фразеологізму *смалити халявки* ("залицятися до кого-небудь" [19, с. 832]) дає змогу Л. Костенко створити яскравий словесний образ, наділений потужною експресією, який водночас набуває виразного іронічного забарвлення: *Рудої, правда, не було. Була чорнява та білява. Смалив до двох, то й попалив халяви* [11, с. 13]. Автор використовує, з одного боку, контекстуальні синонімічні відношення лексем *смалити – попалити* у прямому значенні, а з іншого – їхнє переносне значення: *смалити халявки* – "постійно ходити до когось, учащати" і *попалити халяви* – "зазнати невдачі, загинути".

По-сьоме, до подвійної актуалізації семантики фразеологізму приводить заміна його компонента, що зумовлює виникнення іронічних відтінків. У фразеологізмі *голова варить* [19, с. 181] дієслівний компонент замінюється іменем *Варя*, співзвучним із коренем цього дієслова. Водночас поетеса використовує і саму сталу сполуку: *під інваліда закосив і на бананах заробив ще кілька там рублів / і я подумав що голова у Ході Варя / бо Ходя ходить а голова варить* [14, с. 79]. Уживання імені *Варя* узгоджено також із словотвірним типом прізвиська *Ходя* (від дієслова "ходити"), власника якого і змальовано у вірші.

У досліджуваній ліричній поезії цей прийом автори застосовують до різних сталих сполук і поєднують з іншими. Так, саркастична оцінка виникає під час зіставлення "різномасштабних" понять (*Україна горить – нагріє руки*) у фрагменті з роману Л. Костенко "Маруся Чурай", який відбиває суспільно-політичну ситуацію в XVII столітті й характеризує у зв'язку з цим одного з персонажів – старого Вишняка: *Як він уміє красно говорить! / Як у нього займища і луки! Вся Україна полум'ям горить, / він і на цьому теж нагріє руки* [14, с. 41].

Л. Костенко своєрідно акцентує увагу на значенні фразеологізму як експресивному акордові, що завершує мовну побудову поетичного образу: *Стару людину ганити негоже. / Та й, власне, що ж, відомо вже давно: співає кожен, хто якої може. / І так співає, як йому дано. / Хто про калину, хто про джигуна. / А в неї завжди пісенька одна: / – Чого сидиш? Одвик хазяйнувати* [11, с. 53]. Іронія виникає внаслідок того, що контекст після вжитого фразеологізму контрастує з попереднім, оскільки зовсім не пов'язаний із тематикою пісень, а передає побутові турботи.

Виразно простежується іронія в історичному романі Л. Костенко "Берестечко" як засіб характеротворення під час змальовання образу Богдана Хмельницького. Експресивний словообраз виникає внаслідок подвійної актуалізації фразеологізму, семантика якого має жартівливий відтінок, *промінати шило на швайку* ("замість чого-небудь одержувати щось гірше; програвати" [19, с. 491]), у контексті, що відбиває тогочасну політичну ситуацію в Україні в оцінці гетьмана: *Ті шило промінjali вже на швайку, / а ті в орли Тетерю призвели* [9, с. 99]. Поетеса акцентує значення фразеологічної одиниці на основі зіставлення із семантикою другої частини речення, у якій, своєю чергою, створюється контекстуальне протиставлення *орли – Тетеря*. У цьому контексті іронічність посилюється використанням метафоричного перенесення лексеми *орел* та культурної конотації прізвиська *Тетеря*.

Іронічний ефект створюється обігруванням семантичної двоплановості фразеологізму *скакати в гречку* [19, с. 813] в такому контексті: *Але якщо вже стрибати в гречку, / то хай би в гречці хоч добрий*

грек! [9, с. 64]. Л. Костенко використовує характерний для її ідіостилу прийом паронімічної атракції (*гречка – грек*), за допомогою якого й обігрується один із компонентів фразеологізму.

Наскрізною є легка насмішка у вірші Неди Неждани “Кв. 5” (“Присвячується п’яничкам, які живуть у моєму будинку (перепрошую: жили”). Поетеса актуалізує пряме й переносне значення сталого вислову *лаяти на чім світ стоїть* (“не стримуючись, не соромлячись у виразах; дуже”) [19, с. 783], обігруючи дієслово *стояти*, ужите в незвичній для фраземи формі минулого часу. У подальшому метафоричному розгортанні до нього добирається антонім *падати*: *І він [п’яничка – О. Ш.] лаяв усіх на чім світ стояв / і світ падав і падало світло / і не було для нього тари / А я подумала що сонячні зайчики / бувають сонячними вовчиками* [14, с. 78].

Гіркою іронією сповнено мовний образ, у якому передано осмислення людської долі, зумовленої певним історичним періодом у житті країни: *гірку чашу випили / щоб досмакуватися на дні / ще гіркішої / белени розгублення* [8, с. 198]. Подвійної актуалізації зазнає фразеологізм *випити гірку чашу до дна* – “азнати багато горя, страждань, клопоту, неприємностей повною мірою; настраждатися” [19, с. 97]. Його метафоричне розгортання дає І. Калинцеві змогу досягти градаційної оцінки, хоча семантика використаної сталої сполуки вже передає найвищу міру пережитого страждання, але, як виявилось, це не останнє випробування. Образність підсилено генітивною метафорою *белена розгублення*, компонент *белена* якої пов’язаний не тільки з гіркою, а й з отруйністю (пор. *белени наїстися* [19, с. 525] – *досмакуватися белени*).

У результаті своєрідної трансформації фразеологізмів *цур тобі, пек тобі* М. Данько створює саркастичний словообраз: *В перегній чи у попіл імперії – / За Елладу чи за Баальбек?.. / Тільки й вибору – Цур або Пек, / Тільки й раю того, що в Сиберії!..* [5, с. 41]. Написанням із великої літери компонентів звороту автор актуалізує їхнє міфологічне значення і вказує на відсутність вибору для людини в тоталітарному суспільстві. На нашу думку, на основі сталого вислову *тільки світу, що в віконці* створено словообраз *тільки й раю того, що в Сиберії*, що має іронічне значення.

Саркастично змальовано радянське життя в іншій поезії М. Данька, де використано прислів’я *якби, якби... то в роті вирости гриби*, на якому побудовано образність усього вірша: *Якби у небі досить лампи – Натомість сонця... О, якби Хто балакунство полюбив – Умить Асклепєм ставав би! Якби з слівес та хліб родив, А язика некли ще нам би! Якби у небі досить лампи – Натомість сонечка... Якби! А то ж під рабські дифірамби Творилися лише гриби, Щоб в роті вирости гриби... Якби ж у небі досить лампи – Натомість сонця... О, якби!* [5, с. 24]. Наведений контекст демонструє синтаксичний спосіб розгортання образності сталого вислову: підрядна частина є лейтмотивом, у ній іронічно протиставляються лексеми *лампа* і *сонце*. В останній строфі поезії автор актуалізує буквально значення прислів’я, оскільки сказане стосується померлих.

Іронії досягнуто вживанням трансформованого сталого вислову *із гряді в князі* як перифрастичного звертання: *Мій кіт з помийок не вилазив... Ворушить мишу цупко так: Концепція kota! Кумедний князю мій із гряді, Ще й муркотиш: “Ми – не раби!” Концепція: греби?* [5, с. 190]. В образі kota змальовано обивателя. Інверсія компонентів вислову веде до часткової зміни семантики, оскільки словоформа *із гряді* виконує атрибутивну функцію, а не обставинну, як у вихідній моделі. Тоді як у наведеному контексті актуалізовано пряме значення цього сталого вислову.

Отже, автори поезії досліджуваного періоду використовують подвійну актуалізацію компонентів сталих сполук переважно для створення іронії. Це, зокрема, спостерігаємо у творчості Л. Костенко, І. Калинця, Неди Неждани та ін. За допомогою подвійної актуалізації стійких зворотів іронічно змальовано певні історичні події, суспільно-політичні явища, соціально-побутову поведінку окремих персонажів. У перспективі плануємо проаналізувати індивідуально-авторські видозміни фразеологізмів як засіб естетичного в сучасній українській поезії.

Література:

1. Белозерова Ф. М. Трансформация как аспект фразеологической стилистики (К постановке вопроса) / Ф. М. Белозерова // Вопросы романо-германского языкознания. – Челябинск, 1973. – Вып. 4. – С. 12–13.
2. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 154 с.
3. Бойко О. В. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / О. В. Бойко. – Днепропетровск, 1981. – 24 с.
4. Герасим’юк В. Була така земля : вибране / В. Герасим’юк. – К. : Факт, 2003. – 392 с.
5. Данько М. М. Й сонця прихилив би!.. : [поезії] / М. М. Данько. – К. : Рад. письменник, 1991. – 204 с.
6. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду (Семантико-типологічний аспект) : автореф. дис. доктора філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. С. Калашник. – Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.
7. Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: семантико-типологічний аспект / В. С. Калашник. – Харків : Вища школа, 1985. – 172 с.

8. Калинець І. Зібрання творів : [у 2 т.] / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. I, II.
9. Костенко Л. В. Берестечко : [історичний роман] / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.
10. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
11. Костенко Л. В. Маруся Чурай : [історичний роман у віршах] / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
12. Куни́н А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики / А. В. Куни́н // Иностран. яз. в шк. – 1974. – № 6. – С. 13–17.
13. Мельничук Т. Князь роси : [вірші] / Т. Мельничук. – К. : Молодь, 1990. – 152 с.
14. Неждана Неда. Котивишня : [збірка віршів] / Неда Неждана. – К. : Смолоскип, 1996. – 108 с.
15. Самійленко М. О. Дзвони : поема / М. О. Самійленко. – К. : Дніпро, 1994. – 30 с.
16. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
17. Стус В. Палімпсест : вибране / В. Стус. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
18. Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць: на матеріалі поетичних творів М. Рильського : автореф. дис. ... канд. філол. наук / А. П. Супрун. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.
19. Фразеологічний словник української мови / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.
20. Чернышева И. И. Актуальные проблемы фразеологии / И. И. Чернышева // Вопр. языкознания. – 1977. – № 5. – С. 34–42.
21. Юрченко О. Словник стійких народних порівнянь / О. Юрченко, А. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.